

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК І ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.103>

УДК 316.42

JEL CLASSIFICATION: J18

О.В. МАКАРОВА

чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук,
старш. наук. співроб., заст. дир. з наукової роботи
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: makarova_h@ukr.net

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ОЦІНЮВАННЯ РИЗИКІВ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Визначено сутність ризиків людського розвитку у системі суспільних відносин. Запропоновано їх трактування як міри небезпеки певної події, процесу, явища, які у разі реалізації матимуть негативні наслідки для стану або динаміки людського розвитку. На основі такого трактування визначено суб'єктно-об'єктні взаємодії. Як об'єкти ризиків людського розвитку запропоновано розглядати його характеристики щодо великих сукупностей: населення певної території, населення країни, все населення світу; як суб'єкти — причини виникнення ризику (природні лиха, зміни клімату, забруднення довкілля, політичні рішення, поведінкові стратегії населення); як фактори — будь-які властивості соціальної системи або будь-які події, що негативно впливають на параметри людського розвитку. Розроблено класифікацію ризиків за комплексом ознак: рівнями формування, мірою передбачуваності, сферами формування, локалізацією проявів. Обґрунтовано підходи до ідентифікації ризиків, які формуються під впливом глобальних та національних чинників. На основі визначених у глобальній доповіді 2017 року найбільш загрозливих тенденцій, що провокують ризики людського розвитку, здійснено їх оцінку та виявлено специфіку для України. Зокрема, встановлено особливості демографічної ситуації та процесу старіння населення України. Описано специфіку міграційної ситуації, у т. ч. характер демографічних ризиків, пов'язаних із міграцією робочої сили. Виявлено суперечливість та взаємопов'язаність ризиків, спричинених формуванням «суспільства споживання», охарактеризовано ризики інформаційного простору. Запропоновані підходи до ідентифікації та оцінювання ризиків людського розвитку на прикладах ризиків здоров'я (з побудовою логічних схем їх формування) та ризиків бідності як інтерпретації індивідуальних характеристик особи, таких як апатія, залежність, низький рівень освіти, нечесність, хвороба з точки зору суспільних умов їх формування та впливу на людський розвиток.

Ключові слова: людський розвиток, соціальні ризики, суспільні відносини, фактори формування ризиків, глобалізація, локалізація ризиків, оцінювання ризиків, суспільство споживання.

© МАКАРОВА О.В., 2018

ISSN 2072-9480. *Demography and Social Economy*, 2018, № 2 (33): 103–116

103

Е. В. Макарова

чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук,
старш. науч. сотр., зам. дир. по научной работе
Институт демографии и социальных исследований
имени М. В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: makarova_h@ukr.net

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ И ОЦЕНИВАНИЮ РИСКОВ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Определена суть понятия рисков человеческого развития в системе общественных отношений. Обоснована их трактовка как степень опасности определенных событий, процессов, явлений, которые в случае реализации будут иметь негативные последствия для состояния или динамики человеческого развития. На основании предложенной трактовки определены субъектно-объектные взаимодействия. Как объекты рисков человеческого развития предложено рассматривать его характеристики относительно больших совокупностей: населения определенной территории, населения страны, всего населения мира; как субъекты — причины возникновения рисков (стихийные бедствия, изменения климата, загрязнение окружающей среды, политические решения, поведенческие стратегии населения); как факторы — какие-либо свойства социальной системы или характеристики какого-либо события, отрицательно влияющие на параметры человеческого развития. Разработана классификация рисков по комплексу признаков: уровням формирования, степени предсказуемости, сферам формирования, локализации проявлений. Предложены подходы к идентификации рисков, которые формируются под воздействием глобальных и национальных факторов. На основе определённых в глобальном отчете 2017 года наиболее угрожающих тенденций выполнена их оценка, а также выявлена специфика для Украины в контексте формирования рисков человеческого развития. В частности, указаны особенности процесса старения для Украины, его масштабы и последствия. Описана специфика миграционной ситуации и характер демографических рисков, связанных с миграцией рабочей силы. Показан противоречивый характер и риски, связанные с процессами формирования экономического неравенства и «общества потребления». Дана характеристика рискам информационного пространства. Представлены подходы к идентификации и оцениванию рисков человеческого развития на примерах рисков здоровья (построения логических схем формирования рисков) и бедности — как интерпретации индивидуальных характеристик с точки зрения общественных условий их формирования и влияния на человеческое развитие.

Ключевые слова: человеческое развитие, социальные риски, общественные отношения, факторы формирования рисков, глобализация, локализация рисков, оценивание рисков, общество потребления.

O. V. Makarova

Dr. Sc. (Economics), correspondent member NAS of Ukraine
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Ukraine, 01032, Kyiv, Blvd Taras Shevchenka, 60
E-mail: makarova_h@ukr.net

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR IDENTIFICATION AND EVALUATION OF RISK OF HUMAN DEVELOPMENT

The essence of the concept of risks in the system of social relations is defined in the article. The interpretation of social risks as the degree of danger of certain events, processes, and phenomena that may have negative consequences for the state or dynamics of human development is justified. On the basis of the proposed interpretation, subject-object interactions are defined. The objects of human development risks are characteristics of large populations (territory, country, region, global). Subjects — the causes of the emergence of risks (natural disasters, climate change, pollution, political decisions, behavioral strategies of the population). Risk factors are the properties of a social system or characteristics of an event that adversely affect the parameters of human development. The author presents a classification of risks. The classification is based on a complex of features: levels of formation, the degree of predictability, the sphere of formation, the localization of manifestations. Op-

portunities are defined depending on the levels of formation of factors and levels of localization. Approaches to identification of risks, which are formed under the influence of global and national factors, are suggested. An assessment is made of the most threatening tendencies of the modern world, which were presented in the global report of 2017. Their specificity for Ukraine in the context of the formation of human development risks are determined. In particular, the peculiarities of the aging process for Ukraine and its consequences are covered. The specifics of the migration situation and the nature of the demographic risks associated with labor migration are determined. The contradictory nature and risks associated with the processes of formation of economic inequality and the «consumer society» are determined. The characteristics of information space risks are given. Approaches to identification and assessment of human development risks on examples of health risks (the construction of logical risk-creation schemes) and poverty are presented as an interpretation of individual characteristics in terms of the formation of human development risks.

Keywords: human development, social risks, social relations, risk generation factors, globalization, risk localization, risk assessment, consumer society.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Ризики людського розвитку формуються у середовищі суспільних відносин та передовсім стосуються питань справедливості розподілу суспільних благ, рівності, безпеки, задоволення матеріальних та духовних потреб. Як правило, суспільні відносини характеризуються різним ступенем стабільності. У періоди підвищення нестабільності актуалізуються ризики для всієї суспільної системи, у тому числі для людського розвитку. Таким чином суспільство є як джерелом ризиків, так і його об'єктом. Особливо актуально питання соціальних ризиків постають у періоди загострення кризових явищ, коли суспільство найбільше потребує адекватної інформації про імовірність несприятливих подій, їх масштабів та можливості їх попередження або принаймні пом'якшення наслідків. Відсутність інформації або її викривлення провокують загострення ризиків та появу їх нових форм. Саме тому питання виявлення ризиків та їх оцінювання постійно привертають увагу експертів, які прагнуть попередити світову спільноту про існування та імовірність серйозних загроз. Навіть назви та основні тези останніх глобальних доповідей красномовно підкреслюють небезпеку сучасних загроз. Основна доповідь Мюнхенської конференції з безпеки (MSC) «До краю прірви і назад?» (*To the Brink – and Back?*) [1] підкреслює, що світ вже надто близько підійшов до межі, яка відділяє від серйозних збройних конфліктів. У ювілейній доповіді Римського клубу «Come On! Капіталізм, короткозорість, населення та руйнування планети» [2] йдеться про те, що наша планета деградує, авторитаризм і фундаменталізм на підйомі, спекулятивний капітал торжествує.

Українське суспільство перебуває сьогодні в особливо непростій ситуації. З одного боку Україна включена до загального глобалізаційного процесу, а з іншого – все ще перебуває у процесі самовизначення та вибору власного шляху. Зрозуміло, що проблеми внутрішнього характеру для українського суспільства є зараз пріоритетними. За результатами опитувань громадської думки, українців найбільше турбують події на сході країни та рівень життя. Серед цінностей переважають Мир та Цінність людського життя [3], а серед причин виникнення внутрішніх загроз соціальній безпеці – байдужість влади до соціальних проблем та низький рівень економічного розвитку [4]. Разом з тим настав час усвідомити той факт, що у глобалізованому світі внутрішні проблеми кожної країни як правило перебувають у тісній взаємодії із проблемами глобального характеру. Тому не слід обмежувати дослідження ризиків лише національним рівнем.

У цій статті викладені результати продовження досліджень в області пошуку адекватних трактувань соціальних ризиків у контексті глобальних ідей людського

розвитку, а також формування підходів до оцінювання ризиків різного рівня формування та локалізації. Зокрема, вона поглиблює основні положення попередньої роботи автора, що була присвячена розкриттю змісту сучасних трактувань соціальних ризиків [5].

Мета статті – поглиблення методологічних основ дослідження ризиків людського розвитку та формування на цій основі підходів до їх ідентифікації та оцінювання.

Положення, що характеризуються науковою новизною. Уперше представлено ключові методологічні поняття дослідження ризиків людського розвитку, розроблена їх класифікація за комплексом ознак. З метою управління ризиками людського розвитку запропоновано підходи до їх ідентифікації на основі оцінювання глобальних загроз та їх проявів на національному рівні, до побудови логічних схем ризик-факторів та подій, що формують ризики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ризики людського розвитку, незважаючи на значну зацікавленість суспільства цією тематикою, залишаються недостатньо дослідженими. Ці питання неодноразово згадані у доповідях ООН про людський розвиток, впритул до цієї теми підійшли автори доповіді за 2011 рік [6], пов'язуючи перспективи подальшого розвитку передовсім з екологічними ризиками та проблемами нерівності: «Прогнози свідчать про те, що нездатність знизити серйозні екологічні ризики та зупинити поглиблення нерівності загрожує уповільненням стійкого прогресу серед бідного населення, яке складає більшість мешканців нашої планети, і навіть повернути назад процес глобальної конвергенції людського розвитку». У глобальній доповіді 2014 року також увагу було акцентовано на ризиках сталості. Його основна ідея була сформульована так: «реальний прогрес людського розвитку залежить не лише від розширення життєво важливих можливостей вибору та здатності людей отримати освіту, бути здоровими, досягти певного рівня життя та почувати себе у безпеці. Він також залежить від того, наскільки надійні ці досягнення та чи є достатні умови для сталого людського розвитку. Оцінка прогресу у людському розвитку є неповною без аналізу та оцінки вразливості». Спроби теоретичного осмислення соціальних ризиків зроблено у низці вітчизняних досліджень, у тому числі у роботі Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України [7], де розглянуто особливості сучасного стану людського розвитку у контексті демографічних ризиків, ризиків рівня життя, бідності та соціального відторгнення, ринку праці та зайнятості.

Дослідженню ризиків сучасних суспільств присвячені роботи видатних соціологів: У. Бека (U. Beck), М. Кастельса (M. Castells), Е. Гіденса (A. Giddens), О.М. Яницького (O.N. Yanitsky) та ін. Ризики у сфері людського розвитку, трудовій сфері, освіті та правовідносинах розглядали вітчизняні дослідники: В. Бульба (V. Bul'ba), Г.В. Герасименко (G.V. Gerasymenko), Е.М. Лібанова (E.M. Libanova), В.І. Надрага (V.I. Nadruga), О.Ф. Новікова (O.F. Novikova), О.В. Панькова (O.V. Pan'kova), В.М. Рошканюк (V.M. Rokashniuk), О.Г. Сидорчук (O.G. Sydorchuk), О.М. Хмелевська (O.M. Khmelevska), Л.Л. Шамілева (L.L. Shamileva) та ін.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи підходи до трактування ризиків соціального характеру, можна виділити два основних. Перший, більш класичний, трактує ризик як імовірність певних втрат. На ньому засновані всі системи страхування. Він переважно застосовується на індивідуальному рівні (ризик втрати роботи, здоров'я, доходу тощо). Підходи до оцінювання на індивідуальному рівні як правило базуються на визначенні соціально-економічного стану особи (далі – СЕС). СЕС охоплює як формальний статус людини, так і наявність (володіння) ресурсами, оскільки статус

не завжди віддзеркалює наявні ресурси, тобто фактичний стан людини [8]. СЕС, як правило, вимірюється поточними доходами, наявними матеріальними ресурсами, рівнем освіти, кваліфікацією, статусом зайнятості, демографічними характеристиками, місцем проживання та іншими характеристиками індивіда. Ці характеристики складають основу для обрахування імовірності настання певної події, яка погіршить його стан (це і є визначенням індивідуальних ризиків людського розвитку). Такий підхід до оцінювання ризику безперечно є корисним для розв'язання практичних завдань (наприклад у системах страхування), але він має обмеження щодо дослідження ризиків для всього населення або певних соціальних груп.

Другий підхід є менш визначеним і з точки зору трактування понять, і з точки зору методології дослідження. Він розуміє ризик як міру небезпеки певної події, процесу, явища, що у разі реалізації матимуть негативні соціальні наслідки. Таке трактування більш підходить до ризиків масового характеру (тобто таких, що стосуються великих сукупностей – населення певної території, регіону, країни, навіть усього населення світу).

Саме це трактування пропонується використовувати у дослідженнях ризиків людського розвитку (далі – РЛР). У такому разі РЛР можна визначити як міру небезпеки певної події (процесу, явища, дії) для характеристик людського розвитку. Міру небезпеки можна трактувати як очікувані втрати – втрати людського потенціалу, зростання безробіття, бідності, масштабів соціального виключення тощо. Виходячи із трьох ключових компонентів людського розвитку, його ризик можна обмежити і пов'язати з настанням певних подій, які мають негативний вплив на здоров'я, добробут та освіту людей (будь-яких сукупностей населення), а також порушують основоположні принципи Концепції людського розвитку: рівності, справедливості, сталості, свободи вибору.

Зважаючи на складність і багатоаспектність людського розвитку, для розроблення підходів до оцінювання та управління його ризиками необхідно чітко визначатись із суб'єктно-об'єктними стосунками, класифікувати ризики за факторами виникнення, локалізацією та інтенсивністю проявів, а також визначити суб'єкти впливу на кожний із типів ризику. У цьому дослідженні пропонуємо такі основні визначення:

1. Об'єкти РЛР: характеристики людського розвитку населення певної території (країни, регіону, світу);

2. Суб'єкти РЛР: причини виникнення ризику (природні лиха, зміни клімату, забруднення довкілля, політичні рішення, особисті стратегії);

3. Фактори РЛР: будь-які властивості соціальної системи або будь-які події, що справляють негативний вплив на параметри людського розвитку. Фактори ризику можна класифікувати за різними ознаками, наприклад, рівні формування (глобальний, національний, регіональний, локальний); за мірою передбачуваності: передбачувані (дії яких можна очікувати та оцінювати) та непередбачувані (які не піддаються або слабо піддаються оцінці, які можуть виникнути вперше); за сферами формування (природні, економічні, фінансові, політичні тощо); за можливістю впливу (переборні та непереборні);

4. Локалізація РЛР: середовище або місце його прояву. Як і фактори ризику, локалізацію можна класифікувати за ознакою рівня: глобальний, національний, регіональний, локальний. Як середовище можна розглядати певні соціально-демографічні групи або територіальні осередки населення.

Ризики, які формуються на глобальному рівні, дедалі більше набувають актуальності та стають усе відчутнішими на різних рівнях локалізації їх проявів. Най-

поширеніші та більш традиційні визначення глобальних ризиків передовсім стосуються воєнних конфліктів, а також масштабних природних явищ чи антропогенних процесів, що можуть спричинити негативні зміни у планетарному масштабі. До таких процесів належать забруднення довкілля, зміни клімату, космічні небезпеки, зниження біорізноманіття, генна деградація. Всесвітній економічний форум традиційно визначає п'ять груп глобальних ризиків: економічні, екологічні, геополітичні, соціальні, технологічні. Хоча вплив деяких ризиків стосується переважно не окремої групи, а декількох або навіть всіх, однак, як правило, визначають найбільш суттєві ознаки відношення ризиків до тієї або іншої групи.

З точки зору імовірності реалізації (за доповіддю ВЕФ 2017) до першої п'ятірки увійшли такі ризики: екстремальні погодні явища; великомасштабні вимушені міграції; значні стихійні лиха; великомасштабні терористичні атаки; глобальний інцидент, пов'язаний із шахрайством та крадіжками даних.

Крім того, у цій доповіді [9] було визначено 13 загрозливих світових тенденцій, здатних вплинути на співвідношення та інтенсивність ризиків, тобто є їхніми факторами. Одна з таких тенденцій – *старіння населення*. Це явище не є однозначним з точки зору прояву для різних країн. Адже зростання міграцій до Європи, з одного боку, омолоджує демографічні структури країн-реципієнтів, а з іншого – провокує ризики, пов'язані із проблемами інтеграції мігрантів у суспільства, що приймають мігрантів, їх соціального захисту, зростання навантаження на місцеву інфраструктуру тощо. Міграційна криза Європи 2015–2016 років викликана напливом понад мільйону біженців та мігрантів із країн Північної Африки і Близького Сходу. Це є значним, але не єдиним проявом глобальної проблеми. Загальне число мігрантів у світі, за статистикою Департаменту з економічних і соціальних питань ООН, складає понад 258 млн. Кожен десятий із них є вимушеним мігрантом, тобто біженцем. При цьому число таких людей зросло на 49 % у порівнянні з початком XXI ст. За умов успішної адаптації до місцевих умов, включення їх у суспільні системи може мати позитивні економічні наслідки, і навпаки, у разі невдачі у країнах, які приймають велику кількість мігрантів, можуть виникати небезпечні осередки соціальної напруги. На прикладі Європи ми бачимо, як це явище призводить до виникнення напруги як між країнами, так і в середині країн.

Для України ці ризики мають дещо інші прояви: на тлі старіння населення країна втрачає і потенціал молодих людей через значні масштаби трудової міграції та поширені серед молоді настанови на еміграцію. Лише за останні п'ять років, за даними Державної служби статистики України, чисельність молодих людей віком 15–19 років скоротилася на чверть. Таким чином старіння набуває ще загрозливішого масштабу, провокуючи дисбаланс ринку праці та порушуючи стабільність національної пенсійної системи. За даними Державної міграційної служби України та МЗС, за кордоном працює близько 5 млн українців. З 2010 до 2016 року кількість виданих робочих запрошень зросла у 6,5 разів: якщо у 2010 р. видали 180 тисяч запрошень, то у 2016 – 1,3 млн. 2016 року українці стали лідерами за кількістю оформлених посвідок на постійне проживання в країнах ЄС. Вони отримали майже 589 тисяч дозволів. На другому місці опинились громадяни Сирії – 348 тисяч, на третьому США – 250 тисяч. Найбільше дозволів нашим громадянам видала Польща – 87 % (понад 512 тисяч). Крім того, українці лідирують у Чехії, Словаччині, Литві та Естонії. Загальний міграційний потенціал молоді дорівнює 60 %. Втрачається людський потенціал для переходу на якісно новий етап розвитку. У експертному середовищі доволі поширеною є думка, що трудова міграція українців має позитивні наслідки

через те, що мігранти матеріально забезпечують себе та свої сім'ї, переказуючи кошти, що підвищує купівельну спроможність сімей, які залишились на території України, вкладаючи кошти у будівництво житла або власний бізнес в Україні. Але при цьому не враховуються величезні втрати людського потенціалу для розвитку вітчизняної економіки та забезпечення її майбутнього. І ці втрати у довгостроковій перспективі є незрівнянно більші за сьогочасні отримані вигоди. Адже за своєю суттю така ситуація більш схожа на «допомогу з безробіття» від інших країн і поглиблення економічної залежності від них. Грошова допомога від трудових мігрантів призводить до економічної пасивності і руйнує мотивацію до роботи власного населення країни. При цьому економічний відрив від успішних країн лише посилюється, а проблема бідності (у глобальному вимірі) не вирішується, відбувається так звана «спеціалізація» країни на бідності. Глобалізаційні процеси взагалі збільшують розрив між багатими та бідними країнами. На жаль, Україна сьогодні належить до країн, які дедалі більше переміщуються на нижні шаблі світового розподілу багатства.

Посилення поляризації суспільства у глобальному масштабі проявлено передовсім у надмірній нерівності за доходами, яка у свою чергу провокує посилення інших видів нерівності. Експерти аналітичного центру *Oxfam* у доповіді 2017 року «Економіка 99 відсотків» (*An economy for the 99 per cent*), 2017 [10] відмічають, що розрив між багатими та бідними значно більший, ніж вважали раніше. Нині лише вісім супербагатих людей володіють такими статками, які мають у своєму розпорядженні 3,5 млрд людей (тобто нижня за доходами половина населення планети), а кожна десята людина у світі живе менше ніж на \$2 на день.

В Україні цифри офіційної статистики не демонструють значної нерівності у доходах, але непрямі оцінки свідчать про інше: незважаючи на зростання обсягів продажу дорогих товарів, що напевно означає зростання статків певних груп населення, залишається значною та практично стабільною частка домогосподарств, доходів яких вистачає лише на їжу. За самооцінкою рівня доходів домогосподарств України [11], у 2014–2017 роках частка домогосподарств, які відмовлялися собі у найнеобхіднішому, крім харчування, складала понад 40 %, а ще 4–5 % домогосподарств не вистачало коштів навіть на достатнє харчування.

Інший бік нерівності — зростання ризиків «суспільства споживання», які також можна віднести до ризиків глобального масштабу. Ризики, пов'язані із споживанням загалом, у т. ч. — з існуванням феномену «суспільства споживання», можна класифікувати за рівнями локалізації проявів: індивідуальний, груповий, національний, глобальний.

Індивідуальні ризики можуть виявлятися у: а) недоспоживанні (споживання нижче за раціональні потреби — бідність окремих індивідів), б) споживанні товарів та послуг, які шкодять здоров'ю — нераціональне споживання; в) понадспоживання, яке викликає відповідну психологічну реакцію залежності, що є характерною для «суспільства споживання».

Ризики групового та національного рівня також можуть бути проявлені у: а) недоспоживанні (бідність певних соціальних груп, значна бідність на рівні регіону або країни); б) шкідливе споживання, зокрема понадспоживання, яке призводить до виснаження природних ресурсів, погіршення стану довкілля певних територій, масове поширення психології «суспільства споживання».

Першість у введенні у науковий обіг поняття «суспільство споживання» належить німецькому соціологу Еріху Фромму (1900–1980). Фромм негативно описує консьюмерістське суспільство, в якому зосереджена на виробництві, продажі та споживанні

людина сама перетворюється у товар і стає самотньою та відчуженою від своєї суті особистістю. Французький соціолог Жан Бодрійяр (1929–2007) у своїй відомій соціально-філософській праці «Суспільство споживання» розглядає споживання як ланцюгову психологічну реакцію, яка не має нічого спільного із традиційним розумінням споживання як задоволення потреб. Він вважає, що у маніпулюванні споживанням є пояснення парадоксів сучасної цивілізації, для якої рівно необхідні бідність, війни та естетична медицина, які переслідують одну й ту ж саму ціль – нарошення виробництва та отримання прибутку.

Сучасні суспільства споживання характеризуються не лише масовим споживанням матеріальних благ і послуг, а й формуванням відповідної системи цінностей. Загальні їх риси можна визначити як споживання понад раціональні потреби людини. Напевно більша частина населення сучасного світу споживає більше, ніж необхідно для фізичного виживання. У торгівлі зменшується роль дрібних і спеціалізованих магазинів на користь великих торговельних центрів – супер- та гіпермаркетів. Шопінг стає способом життя, а не засобом задоволення практичних потреб. Стрімкий розвиток сфери комунікацій (поширення Інтернету, соціальних мереж, мобільного зв'язку) створює сприятливий інформаційний простір для суспільства споживання. Розвинена система кредитування, банківські та дисконтні картки також створюють комфортне середовище для споживання і значно полегшують рішення щодо придбання товарів та послуг.

Побутує думка, що суспільство споживання є характерним лише для високо-розвинених в економічному плані країн. Але й в Україні можна спостерігати його характерні риси, навіть незважаючи на доволі песимістичні економічні тенденції. Аналізуючи останні дані Держстату про витрати домогосподарств, можна помітити тенденцію до зростання часток витрат на непродовольчі товари та послуги взагалі, та, зокрема, побутові товари та техніку, харчування поза домом, послуги готельного та ресторанного бізнесу. За даними про роздрібну торгівлю у 2016 році лідерами за зростанням індексу фізичного обсягу продажу були: вироби зі шкіри та дорожні приналежності – 188,0; автомобілі – 149,5; мобільні телефони – 149,8; телекомунікаційне устаткування – 139,8; комп'ютери – 129,6 [12]. Дані щодо популярності Інтернет-запитів на купівлю товарів, туристичних послуг, автомобілів, нерухомість також мають помітну тенденцію до зростання.

Отже, становлення суспільства споживання в Україні має суперечливий характер: ринкові реформи викликали значний економічний спад, подолати який поки що не вдається. Загальний рівень життя є низьким. За глобальним рейтингом купівельної спроможності [13] Україна посідає дуже низькі позиції. Значення відповідного індексу дорівнює 30,24, що приблизно відповідає значенням таких країн як Зімбабве, Кенія, Уругвай. Серед колишніх республік СРСР приблизно такі ж позиції лише у Азербайджану. На території Європи Україна – єдина держава з таким низьким рейтингом купівельної спроможності. Дієвої системи соціального захисту, попри низку реформ у сфері пенсійного забезпечення та підвищення адресності соціальної підтримки, все ще не створено. Навпаки, значні економічні обмеження обумовлюють фактичну відмову від дотримання соціальних стандартів, знижуються гарантії щодо медичного обслуговування, освіти, незадовільного пенсійного забезпечення. У зв'язку з цим відбувається відторгнення вразливих груп населення від участі у «суспільстві споживання». Водночас ми спостерігаємо зростання споживання населенням далеко не дешевих товарів та послуг. Така суперечлива тенденція може свідчити лише про зростання економічної нерівності населення – погіршення становища бідних та збагачення заможних верств.

Інша тенденція – посилення національно орієнтованих настроїв. У країнах Європи це також пов'язано із міграційним припливом. Адже мігранти прагнуть зберегти свою національну ідентичність, культуру, звички, а місцеве населення не завжди сприймає такий вплив та намагається протидіяти цим «вторгненням» у своє звичне життя. Україні також властива певна специфіка цього явища. Складається дещо парадоксальна ситуація: з одного боку декларуються наміри інтегруватися до Європи, сприйняти так звані «європейські цінності», з іншого з'являються впливові угруповання явно націоналістичного забарвлення, які намагаються не лише всіляко підкреслити та ревно відстоювати свою національну ідентичність, а й своїми висловлюваннями та діями подеколи провокувати появу нових ризиків, пов'язаних, наприклад, із утисканням інтересів національних меншин.

Ризики інформаційного простору. Процеси глобалізації щільно пов'язані із формуванням інформаційного суспільства, що також дедалі більше набуває глобального характеру. Ризики інформаційного суспільства виявляються у ході боротьби за інформаційний сектор із метою захоплення та утримання у ньому переваг. В умовах становлення інформаційної цивілізації найвпливовішим інститутом формування суспільної свідомості є засоби масової інформації, які можуть неоднозначно впливати на суспільство. Ризики полягають у тому, що ЗМІ володіють потужним інструментарієм для маніпулювання свідомістю людей як задля максимізації прибутку, так і для формування суспільної свідомості, вигідної, наприклад, чинній владі. У таблиці наведено приклади позитивного впливу та ризиків інформаційного простору, які створюються під впливом телевізійних програм у разі застосування маніпулятивних інструментів.

Глобалізація торкається всіх без винятку сфер людського життя та практично всіх країн світу. При цьому глобалізація – суперечливий процес, її наслідки для людського розвитку як позитивні, так і негативні. Глобалізація надає більшу свободу вибору для

Вплив телевізійних програм на формування інформаційного простору

Вид програми	Позитивний вплив	Ризики інформаційного простору, які створюються у разі застосування маніпулятивних інструментів
Реклама	Надає інформацію про товари та послуги на ринку, полегшуючи вибір	Стимулює надмірне споживання, формує деструктивні цінності «суспільства споживання»
Програми новин	Надають інформацію про події у світі. Позитивно впливають на обізнаність	Формує викривлені уявлення про реальні події через цілеспрямоване викривлення інформації, приховування певних подій, відволікання уваги від дійсно важливих подій
Розважальні програми, кінофільми	Сприяють відпочинку, мають вплив на формування позитивного настрою	Можуть формувати небажані стереотипи поведінки, культивувати псевдоцінності
Культурно-освітні програми	Можливість отримати нові знання, долучитися до культурних цінностей	Провокує схильність до пасивного способу отримання інформації. Пригнічує активний пошук. Можуть цілеспрямовано пропагувати деструктивні культурні зразки

Джерело: побудовано автором.

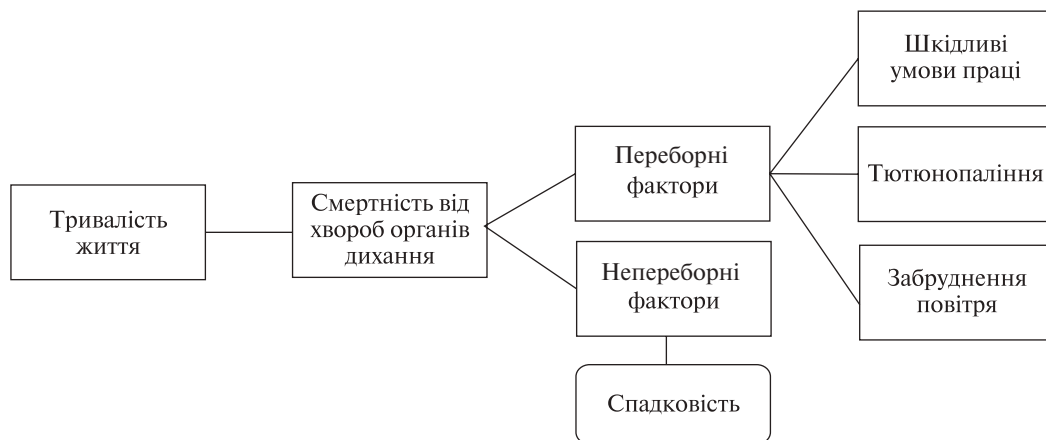
людей, спрощуючи доступ учасників на глобальний ринок та до глобальних інформаційних ресурсів. Поширюються спільні стандарти, у т. ч. щодо норм, цінностей, якості життя. Але у процесі глобалізації різні країни залучені нерівномірно. Найбільш глобалізовані країни, принаймні ті, що отримують найвищі рейтинги за Індексом глобалізації [14], це країни з найвищими індексами людського розвитку. Тобто прослідковується доволі тісний прямий зв'язок між рівнем людського розвитку та рівнем глобалізації країн. Але це, на жаль, не означає, що наслідки глобалізації є однаково позитивними для всіх країн світу і однаково позитивними для всіх мешканців навіть найуспішніших країн. Аналіз процесу глобалізації показує, що взаємозалежність та надмірна інтегрованість не завжди допомагають протидіяти кризовим явищам, можуть навіть лише посилювати їх.

Щодо ідентифікації ризиків національного рівня, доцільно запропонувати підхід побудови логічних схем їх формування, що може стати основою для їх оцінювання та управління. Оскільки як основні компоненти людського розвитку ми визначаємо освіту, здоров'я та добробут, а як параметри, що визначають ризики – масштаби охоплення, масштаби можливих втрат, то відповідно до цього треба будувати і підходи до оцінювання. Оцінюванню ризиків мають передувати дослідження всього ланцюга причинно-наслідкових зв'язків між певною подією та визначеними параметрами ризиків. Оскільки населення як правило є соціально неоднорідним, то доцільно диференціювати оцінки за групами вразливості. Розглянемо логіку побудови схеми оцінювання на прикладі ризиків здоров'я. Найбільш спрощено ризики здоров'я можна оцінювати за тривалістю життя або імовірністю втратити життя (померти). Показник тривалості життя синтезує у собі дію різних факторів, як за своєю природою, так і за інтенсивністю. Фактори ризику, як правило, утворюються у ході складної послідовності подій, що охоплюють соціально-економічні фактори, місцеві умови, стан довкілля, індивідуальну поведінку тощо. На рисунку наведений фрагмент схеми впливу чинників тривалості життя, пов'язаних із ризиками смерті від захворювань органів дихання. З точки зору управління ризиками особливий інтерес становлять оцінки переборних факторів ризику. На схемі визначено найвагоміші три: тютюнопаління, забруднення повітря, шкідливі умови праці. Дослідження цього ланцюга та оцінка ризиків окремих факторів та їх спільної дії для різних сукупностей населення дає можливість визначити найвразливіші групи та будувати цілеспрямовані програми попередження або пом'якшення ризиків.

Підхід до ідентифікації ризиків можна продемонструвати на прикладі дослідження бідності. Можна виокремити принаймні три групи факторів бідності:

1. Приналежність до певної демографічної групи (стать, вік, склад сім'ї): більші ризики бідності мають жінки, особи старшого віку, сім'ї, у складі яких є утриманці. Але це не причини бідності, зв'язок між бідністю та цими характеристиками є опосередкованим і виявляється він переважно статистичним шляхом.

2. Економічні ресурси та способи їх перерозподілу, стан ринку праці та можливості зайнятості. Ці чинники – зовнішні умови, які впливають на ризики бідності для населення в цілому і, особливо, для соціально вразливих груп. Людина є залежною від ситуації в своїй країні (людина, яка проживає в країні із багатими ресурсами як правило має нижчі ризики бідності ніж та, яка мешкає у бідній на ресурси країні). Але при цьому мають значення міра справедливості при розподілі та перерозподілі ресурсів, спрямованість політики, що здійснюється. Хибна внутрішня політика у поєднанні з тиском глобальних процесів погіршує економічну ситуацію в країні, створює дисбаланс на ринку праці. Таким чином, значна частина населення опиняється

Фрагмент схеми формування ризиків тривалості життя

Джерело: розроблено автором.

у несприятливих умовах та стає приреченою на бідність. Найбільшою мірою від цих процесів страждає населення з нижчим рівнем освіти та кваліфікації, гіршим здоров'ям та більшим сімейним навантаженням (за наявності у складі сімей кількох дітей або непрацездатних осіб). Нормативна основа людської діяльності, що встановлює інституціональні обмеження на рівні всього суспільства, також належить до факторів бідності, які можна віднести до цієї групи. Порушення економічної або соціальної етики у суспільстві може виявлятися у несплаті податків заможними громадянами, які мають можливість обходити закони, брати участь у великих корупційних схемах, впливати на ухвалення рішень та законів на свою користь. У такій ситуації відбувається поляризація суспільства, розмивається середній клас та виникають значні масштаби бідності. Порушення етичних норм в соціально-економічних відносинах суттєво залежить від реальної політики держави, від її здатності регулювати суспільні відносини. Надмірне захоплення ідеєю побудови вільних ринкових відносин, орієнтованих винятково на отримання прибутку без дотримання етичних вимог, виправдовує будь-які засоби її досягнення, навіть коли поодинокі отримувачі прибутку збагачуються за рахунок зубожіння основної маси людей. Напевно слід погодитись з думкою тих авторів, хто вважає, що сучасні проблеми голоду та зубожіння полягають в умовах діяльності, а не є провинкою окремих людей. Наприклад, конкуренцію багато дослідників справедливо вважають культурним досягненням людства, а не лише продуктом дикого ринку. Вона характеризує зріле суспільство, але лише тоді, коли воно здатне узгодити приватний і суспільний інтереси. Блокування механізму конкуренції призводить до монополізації, деформації попиту та пропозиції, зрештою — до гальмування економічного зростання. Важливо лише те, щоб правила конкуренції визначалися законом та встановлювалися для всіх без винятку без пільг та протекціонізму.

3. Здоров'я, освіченість, економічна активність — характеристики людини, які можуть бути обумовлені її особистісними характеристиками, але можуть змінюватися під впливом зовнішніх змін. Низький рівень освіти, інформаційний дефіцит значно знижують конкурентоздатність людини. Прослідковується доволі тісний прямий зв'язок між рівнем освіти та доходом людини. Варто зазначити, що дуже важливим

є не тільки, і не стільки, формальний рівень освіти, скільки її якість, тобто здатність забезпечити конкурентоспроможність на ринку праці. Низький рівень економічної активності призводить до апатії, відсутності прагнення до будь-якої діяльності, навіть спрямованої на задоволення базових потреб нормальної людини. Апатія виникає на фоні відчуття несправедливості та неспроможності щось змінити на краще. Ця ознака часто присутня у поведінці бідних та злиденних. Апатія виникає після тривалого перебування людини у несприятливому матеріальному становищі або буває викликана хворобою. Вона є вторинним ризиком бідності, який сприяє її консервації. Хвороба знижує працездатність людини та її конкурентоздатність на ринку праці, що означає зменшення, а іноді повну втрату доходу від праці. У такому разі ризики здоров'я можна вважати опосередкованими ризиками бідності.

Висновки. Виходячи з запропонованого у роботі трактування ризиків людського розвитку визначено методологічні основи їх дослідження. Як об'єкти розглянуто певні характеристики великих сукупностей населення, як суб'єкти – причини виникнення ризиків. При цьому факторами ризиків можна вважати будь-які властивості соціальної системи або будь-які події, що негативно впливають на параметри людського розвитку. З метою побудови стратегій управління запропоновано класифікувати ризики за комплексом ознак: рівнями формування, мірою передбачуваності, сферами формування, локалізацією проявів. Виявлено, що найбільш загрозливі тенденції, які є джерелом формування ризиків людського розвитку у глобальному масштабі мають певну специфіку проявів в Україні, що необхідно враховувати під час побудови стратегій протидії ризикам людського розвитку. На основі виконаних досліджень запропоновано ідентифікувати та оцінити ризики людського розвитку за допомогою побудови ієрархічної схеми їх формування, яка охоплює кілька етапів: попередній аналіз факторів і передумов формування ризиків людського розвитку; побудову схем причинно-наслідкових зв'язків та взаємодії чинників, що формують ризики; оцінювання інтенсивності впливу чинників окремо та у поєднанні; оцінювання масштабів проявів і виявлення соціально вразливих груп населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Munich Security Report 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.securityconference.de/en/discussion/munich-security-report/munich-security-report-2018> (дата звернення: 22.05.2018).
2. Von Weizsaecker E., Wijkman A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. – Springer, 2018. – 220 p.
3. Українське суспільство та європейські цінності. Звіт за результатами соціологічного дослідження / Ін-т Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі. – Київ, 2017. – 44 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf> (дата звернення: 22.05.2018).
4. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки : монографія / О.Ф. Новікова, О.Г. Сидорчук, О.В. Панькова [та ін.] / Львівський регіональний ін-т державного управління НАДУ; НАН України, Інститут економіки промисловості. – Київ; Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. – 184 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lvivacademy.com/download_2018/stan.pdf (дата звернення: 26.06.2018).
5. Makarova O. The modern context of the human development risks // Knowledge and Performance Management. – 2017. – No. 1. – P. 27–35. – doi: [http://dx.doi.org/10.21511/kpm.01\(1\).2017.03](http://dx.doi.org/10.21511/kpm.01(1).2017.03)

6. Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: Лучшее будущее для всех / UNDP [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.tj.undp.org/content/dam/tajikistan/docs/library/UNDP_TJK_HDR_2011_Rus.pdf? (дата звернення: 22.05.2018).
7. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (кол. наук.-аналітич. моногр.) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Держкомстат України. – Київ, 2010. – 496 с.
8. Accounting for social risk factors in Medicare payment: Identifying social risk factors / National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. – Washington, DC: The National Academies Press, 2016. – 110 p. – doi: <https://doi.org/10.17226/21858>
9. Global Risks Report 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www3.weforum.org/docs/GRR17_Report_web.pdf (дата звернення: 22.05.2018).
10. An Economy for the 99% // Oxfam briefing paper. – 2017. – January. – 48 p. – doi: <https://doi.org/10.21201/2017.8616>
11. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів / Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 17.05.2018).
12. Індекси фізичного обсягу роздрібного товарообороту підприємств за товарними групами: Статистичний бюлетень, 2016 / Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 17.05.2018).
13. Cost of living index / NUMBEO [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.numbeo.com/cost-of-living/gmaps_rankings_country.jsp?indexToShow=getPurchasingPowerInclRentIndex (дата звернення: 22.05.2018).
14. Индекс глобализации стран мира по версии KOF. 2017 (KOF Index of Globalization) / KOF Swiss Economic Institute // Гуманитарные технологии. Аналитический портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/ratings/kof-globalization-index/info> (дата звернення: 22.05.2018).

REFERENCES

1. Munich Security Report 2018. (2018). www.securityconference.de. Retrieved from <https://www.securityconference.de/en/discussion/munich-security-report/munich-security-report-2018>
2. Von Weizsaecker, E. (2018) & Wijkman, A. (2018). Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. *Springer*.
3. Ukrains'ke suspil'stvo ta ievropejs'ki tsinnosti. Zvit za rezul'tatamy sotsiologichnoho doslidzhennia [Ukrainian society and European values. Report on the results of sociological research] (2017). Gorshenin Institute, Fridrich Ebert Stiftung. Kyiv. *library.fes.de*. Retrieved from <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf> [in Ukrainian].
4. Stan ta perspektyvy sotsial'noi bezpeky v Ukraini: ekspertni otsinky [Status and prospects of social security in Ukraine: expert assessments] (2018). O.F. Novikova, O.G. Sydorochuk, O.V. Pan'kova (Eds). LRIDU NADU. Lviv, Kyiv. Retrieved from http://www.lvivacademy.com/download_2018/stan.pdf [in Ukrainian].
5. The modern context of the human development risks (2017). *Knowledge and Performance Management*, No. 1.
6. Doklad o chelovecheskom razvitii. Ustojchivoe razvitie i ravenstvo vozmozhnostej: Luchshee budushhee dlja vseh [Human Development Report. Sustainability and Equity: A Better Future for All] (2011). UNDP. Retrieved from www.tj.undp.org/content/dam/tajikistan/docs/library/UNDP_TJK_HDR_2011_Rus.pdf? [in Russian].
7. *Liuds'kyj rozvytok v Ukraini: minimizatsiia sotsial'nykh ryzykiv [Human Development in Ukraine: Minimizing Social Risks]* (2010). E.M. Libanova (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].

8. *Accounting for social risk factors in Medicare payment: Identifying social risk factors* / National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. Washington, DC: The National Academies Press, 2016. 110 p. doi: <https://doi.org/10.17226/21858>
9. Global Risks Report 2017. Retrieved from www3.weforum.org/docs/GRR17_Report_web.pdf
10. An Economy for the 99% (2017). Oxfam briefing paper, January. oxfam.org. doi: <https://doi.org/10.21201/2017.8616>
11. Samootsinka domohospodarstvamy Ukrainy rivnia svoikh dokhodiv [Self-assessment by households in Ukraine of their income]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: Ofitsijnyj sajt [State Statistics Service of Ukraine: Official site]. ukrstat.gov.ua. Retrieved from <http://ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
12. Indeksy fizychnoho obsiahu rozdribnoho tovarooborotu pidprijemstv za tovarnymi hrupamy: Statystychnyj biuletyn' [Indices of physical volume of retail turnover of enterprises by commodity groups: Statistical bulletin] (2016). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: Ofitsijnyj sajt [State Statistics Service of Ukraine: Official site]. ukrstat.gov.ua. Retrieved from <http://ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
13. Cost of living index. NUMBEO. Retrieved from https://www.numbeo.com/cost-of-living/gmaps_rankings_country.jsp?indexToShow=getPurchasingPowerInclRentIndex
14. KOF Swiss Economic Institute: The Index of Globalization 2017. Retrieved from <http://gtmarket.ru/ratings/kof-globalization-index/info>

Стаття надійшла до редакції журналу 10.06.2018.